

УДК 159.99

Лідія Глоба

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ СПРИЙНЯТТЯ І РОЗУМІННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті простежується синтез та взаємний вплив низки наук: літературознавства, філософії, психолінгвістики, герменевтики в процесі аналізу художнього тексту; розкрито окремі особливості сучасної психолінгвістики щодо сприйняття та інтерпретації художнього тексту, варіативності сприйняття одного й того ж тексту.

Ключові поняття: художній текст, літературознавчий аналіз, методологія тлумачення тексту, психоаналіз, породження й сприйняття тексту, проєкція тексту, інтерпретація художнього тексту.

Традиційне літературознавство вивчає художній текст як продукт національної культури, виявляє його зв'язок з епохою, з місцем у літературному процесі. Літературознавчий аналіз художнього тексту спирається на такі категорії поетики, як тематика, жанр, образ, композиція, сюжет твору. Літературознавчий аналіз спрямований на розкриття ідейного змісту. Розкриття специфіки тексту при цьому відбувається на основі "внутрішніх резервів" тексту. Відбувається звертання до епохи, до часу створення твору. Соціологічний підхід до аналізу художнього твору, у свою чергу, дозволяє розглядати його як "документ", "пам'ятник" своєї епохи, що, безсумнівно, теж має підстави.

Психолінгвістика вивчає тексти як цілісність, як „образ світу” автора тексту, який надалі сприймається конкретним читачем за певних об'єктивних та суб'єктивних умов.

Однак індивідуальний, особистісний погляд на світ, світогляд автора художнього тексту при цьому залишається за рамками аналізу. Такий підхід був характерний, зокрема, для теорії літератури, що викладалася в радянській школі й була до того ж переважно історією літератури. Проте літературознавчий інструментарій не дозволяє повною мірою заглибитись у творчу лабораторію письменника.

Синтез літературознавства й психології, що набула свого розвою в останній чверті XIX століття, значно краще забезпечує сприйняття і розуміння художнього тексту. В українському літературознавстві, починаючи з І. Франка ("З останніх десятиліть..."), який геніально окреслив основні тенденції тієї доби, дослідники неодноразово наголошують на цьому. Психологізм сильно змінює літературне обличчя цього часу. Сучасне літературознавство також розкриває непізнані досі особливості мистецьких лабораторій українських письменників (В. Агеєва, Т. Гундорова, Н. Зборовська, С. Павличко та ін.). Стосується це окремих представників літературного процесу: О. Кобилянської, Лесі Українки, якоюсь мірою М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Хвильового, Григора Тютюнника.

Методологічною основою інтерпретаційного літературознавства XIX – XX ст. стала герменевтика – теорія тлумачення. Предметом дослідження герменевтики є не лише аналіз логіко-граматичної структури тексту, а й з'ясування намірів, мотивації, цілей і прагнень автора тексту, ролі особистого досвіду суб'єкта в процесах розуміння та інтерпретації. Серед актуальних проблем, що стоять перед психологічною герменевтикою, передусім виділяється проблема тексту як засобу фіксації і вираження внутрішнього досвіду особистості.

Сучасне дослідження художнього тексту застосовує також психоаналіз, який став антитрадиційною методологією тлумачення та спричинив модернізацію традиційного літературознавства двома напрямками: психоаналітичне вивчення життя та психоаналітичне вивчення творчості письменника. Принципово новий підхід до аналізу літературного тексту заснований на виявленні емоційно-значеннєвої домінанти. Художній текст описується у зв'язку з світовідчужанням, що лежить у його основі.

Розкриваючи особливості психоаналізу та окреслюючи його роль в сучасному літературознавстві, Н. В. Зборовська зазначає, що на відміну від традиційної біографічної школи, психоаналіз зосередився не на очевидному в біографії письменника, а на випадкових та прихованих, з погляду біографічного та психологічного методу, але дуже вагомим для психоаналітичного тлумачення подіях [5].

Для психологів і психолінгвістів текст є також важливим об'єктом вивчення, тому що він дає можливість досліджувати проблеми мовної свідомості – внутрішнього процесу планування й регуляції зовнішньої діяльності за допомогою мовленнєвих засобів. І саме текст дозволяє вивчати людину – мовну особистість і мовну картину світу цієї людини.

Психолінгвістика вивчає тексти як цілісність, як „образ світу” автора тексту, який надалі сприймається конкретним читачем за певних об'єктивних та суб'єктивних умов.

Проблема породження і сприйняття мовлення (а отже й тексту) – ключова, визначальна у психолінгвістиці. Адже більшість психолінгвістичних шкіл (як вітчизняних, так і зарубіжних) ці процеси вважають головними об'єктами свого дослідження. Сприйняття мови – це процес відшукування суті, що криється за зовнішньою формою висловлювання. Важливим завданням сучасної науки є вирішення проблеми розуміння та інтерпретації реальності, у тому числі психічної реальності людини, її особистого досвіду, який зафіксовано в різного роду текстах.

У психолінгвістичних дослідженнях підкреслюється складність і багатоплановість процесів сприйняття й розуміння мовлення. Науковці наголошують на їх тісному взаємозв'язку, тому сприйняття й розуміння прийнято розглядати як дві сторони одного явища: сторону процесуальну й сторону результативну. Вітчизняні психолінгвісти вважають, що саме досліджуючи текст, ми можемо розв'язувати проблеми мовної свідомості. Розглядаючи функції художнього тексту, слід зазначити, що він, будучи основною одиницею комунікації, є і способом зберігання та

передачі інформації, і формою існування культури, і продуктом певної історичної епохи, і відображенням життя індивіда тощо. Саме це створює основи для множинності описів тексту й для його численних визначень (Гальперін, 1981; Каменська, 1990; Червоних, 1998; Леонтьєв, 1979; Лосєв, 1994; Миколаєва, 1978; Реферовська, 1983; Сорокін, 1985; Торсуєва, 1986 та ін.).

Сучасна психолінгвістика нараховує близько 300 визначень поняття "текст". Одне з найбільш вдалих визначень належить лінгвісту І.Р. Гальперіну "Текст – це твір мовленнєвотворчого процесу, що володіє завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документу, твір, що складається з назви (заголовка) і низки особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, який має певну спрямованість і прагматичну настанову" [2]. Під надфразовими єдностями у психолінгвістиці найчастіше розуміють частини тексту, які приблизно відповідають абзацу. Спочатку сприймаються й розуміються надфразові єдності, і тільки після цього усвідомлюється певний загальний зміст тексту.

Отже, маємо можливість зазначити, що процес сприйняття й розуміння тексту – це ієрархічна система, де в тісному взаємозв'язку виступають нижчий, сенсорний і вищий, смисловий рівні. Ієрархічність осмислення тексту проявляється в поступовому переході від інтерпретації окремих слів до розуміння суті (смислу) висловлювань у цілому, а потім до осмислення загальної ідеї тексту. Процес розуміння починається з пошуків загального смислу повідомлення, з висунення гіпотез, і тільки потім переходить на нижчі рівні – сенсорні (розпізнавання звуків), лексичні (сприймання окремих слів), і синтаксичні (сприйняття смислу окремих речень). Тобто реальний процес розуміння не співпадає з тим порядком, в якому поступає інформація. Тому адекватне осмислення тексту здійснюється тоді, коли між названими рівнями здійснюється зворотний зв'язок, коли "всі рівні взаємозумовлюються і взаємоконтролюються".

При першому знайомстві з текстом, з метою успішної орієнтації в ньому, реципієнт використовує різні опори. Сприймаючи текст навіть на малознайомій мові, він намагається відразу знайти в ньому якісь значущі складові, орієнтуючись на розділові знаки, елементи висловлювання, що повторюються, тощо. В результаті осмислення тексту в індивіда має утворитися проекція цього тексту.

Що ж слід розуміти під поняттям " проекція тексту"?

Це "продукт процесу смислового сприйняття тексту реципієнтом, який в тій чи іншій мірі наближається до авторського варіанту проекції тексту. Важливим постулатом психолінгвістики, що йде від Л.В. Щерби, є твердження про те, що "текст не існує поза його створенням або сприйняттям". Підхід до тексту як до стимулу для читача, що створює власну проекцію тексту у своїй свідомості, припускає, що ця проекція може відрізнитися від авторського змісту тексту. Основним для психолінгвістичного аналізу результату сприйняття художнього тексту є по-

ложення про подібність інтелектів (А. Шафф). Це підтверджує гіпотезу Геннекена-Рубакіна, що текст сприймається найбільше адекватно тим читачем, психологічні особливості якого найбільш близькі авторським.

На думку багатьох вчених, реципієнт адекватно інтерпретує текст тільки в тому випадку, коли проекція текстів і читача, і автора максимально наближені одна до одної. Який же висновок, стосовно інтересів читача, напрашується?

Осмислено читаючи художній чи науково-популярний твір, людина разом з героями проживає їхнє життя, разом з ними шукає відповіді на різноманітні питання, що часто сприяє вирішенню її особистих проблем. За одностайною думкою багатьох вчених, а серед них і Є.А. Пасічника, сприймання художньої літератури визначається не тільки об'єктивними даними конкретного твору (зміст, ідея, система художніх образів, композиція, манера описів і побудова діалогів тощо), а й суб'єктивними, тобто психічним складом, життєвим досвідом, переконаннями, смаками й уподобаннями читача [7].

І справді, читання художнього твору має ту особливість, що його об'єктивний зміст вступає у взаємодію з певною суб'єктивністю у засвоєнні його читачем. Художній твір настільки багатомірний, багатограний за своїм змістом, що не зразу легко може бути осмислений.

На думку Н.Д. Молдавської, "читацьке сприймання – складний психічний процес, в ньому бере участь багато психічних функцій, які приводять "у рух" весь життєвий досвід людини у відповідь на "сигнали", що поступають з художнього тексту. При цьому дуже важливо мати на увазі, що зміст книги читач сприймає і засвоює за допомогою мовлення. У всякої читаючої людини після оволодіння грамотою і мірою поступового накопичення досвіду читання художньої літератури на основі загального розвитку мовлення розвивається і здатність мислити словесно-художніми образами або, як іноді кажуть, літературне мислення. Ця здатність формується в процесі сприймання художньої літератури і в той же час забезпечує якість і рівень самого сприймання" [6, с. 28].

Якщо реципієнт чітко розуміє задум автора, йому близькі й глибоко зрозумілі художні засоби в тексті, він захоплюється майстерністю письменника, його умінням володіти словом, то можна зробити висновок, що він інтерпретував текст адекватно. Разом з тим, загальновідомо, що в інтерпретації одного і того ж тексту різними читачами часто спостерігаються істотні відмінності.

Видатний психолог Л.С. Виготський зазначав, що розуміння оповідання подібно до розв'язання задачі в математиці: воно складається з відбору правильних елементів ситуації, в поєднанні їх у правильному співвідношенні, а також наданні кожному з них правильної вагомості, впливу або ступеня важливості.

Читач, звичайно, має право на власну інтерпретацію художнього тексту. Як зазначає В.П. Белянін, ця інтерпретація залежить не тільки від тексту, але й від психологічних особливостей читача. Максимально

адекватно читач інтерпретує тексти, створені на базі близьких і зрозумілих для нього, як для особистості, психологічних структур [1].

На наш погляд, варіативність сприйняття одного й того ж тексту пояснюється кількома психологічними причинами:

1) в першу чергу сюди слід віднести прояви мотиваційної, когнітивної та емоціональної сфер особистості: ті потреби, мотиви, цілі, що спонукали реципієнтів звернутися до даного тексту; емоційний стан у момент сприйняття тексту; міру концентрації уваги, життєвий досвід, розвиток уяви, здатність міркувати словесно-художніми образами тощо.

2) у процесі осмислення тексту індивід обов'язково спирається на свої знання про оточуючий світ. Це допомагає йому орієнтуватися в ситуації, яка описується в тексті, домислювати, міркувати про її правдоподібність чи нереальність.

3) Окремо слід виділити психофізіологічні особливості індивіда: його стать, вік. Статеві й вікові особливості визначають картину світу людини, від якої залежить варіативність сприйняття й трактування змістових компонентів тексту.

Першочерговий фактор сприймання художньої літератури – наявність у читача відповідного життєвого досвіду. Сприйняття залежить від інтересів читача, від його психічного стану. Природно, що один і той же твір мистецтва може відкриватися перед студентами різними гранями. Вони часто вихоплюють із твору лише те, що впадає в вічі з першого погляду, що відзначається яскравістю і новизною, не проникаючи глибоко в зміст і не осмислюючи його. Вміти читати – це перейматися описаним, думати і почувати разом з героями, співпереживати і тим самим виховувати свої почуття, волю, характер.

Отже, сприймання художнього тексту – складний інтелектуальний і емоційний процес. Крім загального усвідомлення змісту прочитаного, воно включає в себе проникнення читача у внутрішній світ героїв твору, в обставини їх життя і діяльності, в їх поведінку, в сферу їх стосунків. Разом із цим, сприймання супроводжується певним ставленням до прочитаного, відповідними переживаннями. Наскільки воно буває складним, свідчать численні приклади, коли навіть досвідчені читачі, в тому числі й літературознавці, дають різну, іноді цілком протилежну, оцінку одним і тим же літературним фактам, художнім образам. Осмислення художнього слова не тотожне сприйманню будь-якої наукової інформації. Тут потрібна активна робота не лише мислення, а й уяви. Читання художніх творів принципово відрізняється від читання наукової літератури. Якщо основна функція читання науково-популярних книг – інформаційно-пізнавальна, то при сприйнятті творів красного письменства головне – співпереживати із світом почуттів автора та його героїв і таким чином зазнати естетичної насолоди.

1. *Белянин В. П.* Основы психолингвистической диагностики : модели мира в литературе / В.П. Белянин. – М., 2000.
2. *Гальперин И. Р.* О понятии "текст" / И.Р. Гальперин // Вопросы языкознания . –1974. – № 6.

3. *Залевская А. А.* Психолінгвстические аспекты взаимодействия слова и текста / А.А. Залевская, Э. Е. Каминская, И.Л. Медведева, Н.В. – Тверь, 1998.
4. *Зимняя И. А.* До питання про сприйняття мовлення: автореф. дис. на соискание науч. степени канд.пед. наук / И.А. Зимняя. – М., 1961.
5. *Зборовська Н. В.* Психоаналіз і літературознавство: посібник / Н.В. Зборовська. – К. : Академвидав, 2003. – 392 с.
6. *Молдавская Н.Д.* Опыт изучения читательского восприятия старших школьников / Н.Д. Молдавская // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа. – Л., 1972. – С. 28-56.
7. *Пасічник Є.А.* Українська література в школі / Є.А. Пасічник. – К.: Рад. школа, 1983. – 319 с.

This article deals with synthesis and mutual influence of a number of sciences: literature, philosophy, psycholinguistic, hermeneutics in the process of literature text analysis; modern psycholinguistic separate peculiarities of literary text perception and interpretation are revealed, variation of perception of one and the same text.

Key words: literary text, literary analysis, the methodology of text interpretation, psychoanalysis, generation and reading the text, text projection, literary text interpretation.